

HADİS TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA MEVZÛ İSNAD VERİLERİNDEN YARARLANMA İMKANI VE SORUNLARI

Bekir KUZUDİŞLİ (*)

Özet

Bu makale, mevzû isnadlardan elde edilen verilerin hadis tarihi araştırmalarında önemli bilgiler sunabileceğini ileri sürmektedir. Zira nasıl mevzû hadisler, uydurulduğu dönemin fikri, siyâsî ve sosyal hayatını yansıtıyorsa, söz konusu hadislerin kabul ettirilebilmesi için kullanılan isnadlar da hadis ve isnad tarihi araştırmalarında önemli bilgiler içermektedir. Bununla birlikte, yalancı râvîleri ve mevzû isnadları bir araya toplamak çeşitli sorunları da bünyesinde barındırır. Bu makalede, mevzû isnadlardan elde edilen verilerin önemine değinilirken, karşılaşılabilecek sorunlar da değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: mevzû hadis, isnad, müşterek râvî, isnadların geriye yansıtma teorisi, cerh ve ta'dil, yaş hilesi, muammerûn.

The Possibility of Benefiting from the Fabricated Isnâds for the History of Hadîth Researches and the Examination of their Problems

Abstract

This article claims that the data derived from fabricated isnâds contains significant information for the history of hadîth researches. As the fabricated hadîths themselves reflect the political, social and intellectual life of their times, their isnâds fabricated in order to make them acceptable provide important information for the researches in the history of hadîth and isnâd. However, to collect information on the fraudulent narrators and fabricated isnâds entails its own problems. Thus, while emphasizing the significance of the data derived from fabricated isnâds, the potential difficulties of this approach will be examined in this article.

Key Words: fabricated hadîth, isnâd, common link, the backward of isnads theory, al-jarh and al-ta'dil, age tricky, muammerûn

*) Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı
(e-posta: kuzudislibekir@yahoo.com)

Giriş

Batılı hadis araştırmacıları, genel olarak, klasik hadis tarihinde geçerli olan cerh ve ta'dil ilmini ve bu ilmin sonucunda belirlenen hükümleri büyük ölçüde tatmin edici bulmadıklarından, bu alanda farklı usuller geliştirmeye çalışmışlardır. Günümüzde kullanılan metotların en önemlilerinden biri de isnad verilerinden elde edilen bilgilerdir. Örneğin, Schacht ile başlayıp Juynboll ile geliştirilen, birçok batılı ve müslüman ilim adamının da tartışmaya dahil olup fikirlerini serdettiği müşterek râvî teorisi (common link)¹, herkes tarafından testedilebilir bir meteryal olan isnadları kullanması nedeniyle revaç bulmuş, isnad ve metni birlikte değerlendiren diğer açılımlarla daha da geliştirilmiştir².

Öte yandan isnadla metin arasındaki yakın ilişkiden faydalanarak ricâli değerlendirilen çalışmalar da benzer özellikleri taşımaktadır. İftuhâr Zaman'la başlayan bu tür araştırmalarda³, incelenen bir hadisin elde mevcut bütün rivâyetleri toplanarak, söz konusu hadisin râvîler hakkında bir fikir elde edilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda anahatları çizilen bu çalışmalarda esas nokta, isnadı ya da isnad ile metni merkeze alan çalışmalardır. Bu metotlar, hadislerin tarihlendirmesinde veya ricâl değerlendirmesinde farklı bakış açılarıyla kullanılmışlardır. İsnad verilerini kullanmak, sadece hadis ilmine özel bir çalışma olarak kalmamış, söz konusu verilerden elde edilen bilgiler, rivayetin esas olduğu diğer bazı alanlarda da uygulama alanı bulmuştur. Örneğin Mehmet Akif Koç'un, İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'ini esas alarak, erken dönem tefsir faaliyetlerini isnad verileri çerçevesinde incelediği eseri bu tür bir yaklaşımın ürünüdür⁴.

Hadis tarihinin isnadlar üzerinden yeniden okunması, bize hem farklı bir bakış açısı sunacak, hem de klasik hadis târihinde kaydedilenleri test etmemizi sağlayacaktır. Zira, hakikatte isnadlar, en büyük işlevleri olan metni sahih bir şekilde aktarmanın yanısıra dikkatli bir şekilde incelendiğinde hadislerin rivâyet seyri hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin, hanımların, meçhûl ya da mübhem râvîlerin isnadlardaki yerleri, hem hadis tarihi hem de cerh ve ta'dil ilminin gelişimi açısından oldukça önemli bilgiler vermektedir⁵.

Netice itibarıyla, temel hadis kaynaklarına girmiş ve birçok tarikten nakledilen hadislerin sahih, hasen veya zayıf isnadları çerçevesinde söz konusu hadisin tarihi seyri hakkında, bu tür çalışmaların biraraya gelmesiyle de hadis tarihi hakkında genel bir fikir edinilirken, mevzû sayılan hadis ve isnadlardan da benzer şekilde istifâde edilebilir. En azından hadis tarihindeki bilgiler ya da kaynak eserlerdeki isnadlar da dikkate alınmak suretiyle mevzû isnadlardan faydalanmak mümkündür.

1) bkz. Harald Motkzi, "Dating Muslim Traditions: A Survey", *Arabica*, LII, 2, 2005 s. 223.

2) Motkzi, "G. H. A. Juynboll'un 'Nâfi the Mawlâ of Ibn Umar and his Position in Muslim Hadîth Literature' Adlı Çalışmasına Bir Tenkit Denemesi", (çev: Bülent Uçar), (*Batıda Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri* içinde), *Hadisevi*, İstanbul, 2006, s. 222.

3) Zaman, İftuhâr, "Hadis Çalışmalarında Uygulanan Bir Yöntem Olarak Ricâl İlimi", (Çev: İbrahim Hatiboğlu), *HTD*, 1/1, s. 117-147.

4) Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literâtür İncelemesi- Kitâbiyât*, Ankara, 2003.

5) Bu husus, tarafımızdan ayrı bir çalışmada ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Bu makalede mevzû isnadlar, özellikle isnad kullanımının genel seyrini açıklaması bakımından incelenecek ve bu yaklaşımın temelini oluşturan mevzû isnadların kullanılmasındaki temel sorunlar araştırılacaktır.

A. Uydurma Hadisler Mevzû İsnadlar

Hadis usûlünde mevzû hadisler, genel olarak, zayıf hadislerin en şerhileri olarak değerlendirilirler⁶. Mevzû hadislerin, “en şerhî” ifadesi ile de olsa zayıf hadisler sınıfında değerlendirilmiş olması bazı alimler tarafından eleştirilmiştir. Zira bu durum nihayetinde onların da “hadis” sayılmasını gerektirmektedir⁷ Ancak bu husus sadece tanımlamayla ilgilidir. Zira söz konusu tanımlamayı yapan müellifler de, mevzû hükmü verilen hadislerin Hz. Peygamber’e aidiyetinin bulunmadığını ve sonradan onun adına uydurulduğunu kabul etmiş bulunmaktadır.

Hadis olarak herhangi bir önemi bulunmamakla birlikte mevzû rivâyetler, hadis tarihini anlamlandırmamız ve hadis uyduranların zihin dünyalarını anlamamız bakımından oldukça önemlidir. Başka bir deyişle onlar, söz konusu rivâyetlerin uyduruldukları dönemdeki fikrî, siyâsî, ekonomik ve kültürel unsurların birer yansıtıcısı olarak değerlendirilebilir.

Örneğin, Ali b. Ebî Tâlib ve Muâviye b. Ebî Süfyân hakkında Hz. Peygamber adına uydurulan hadisler, müslümanlar için oldukça zararlı bir durum arz etmekle birlikte, söz konusu dönemde taraflar arasındaki çekişmelerin hangi boyutlara ulaştığının anlaşılması açısından gayet dikkat çekicidir. Zira, Hz. Ali’nin faziletine dair birçok sahih hadis bulunmasına rağmen, Ali sevgisinde aşırı gidenlerin uydurduğu, “*Ali, insanların en faziletlisidir. Bunu kabul etmeyenler kafirdir*”⁸ şeklindeki haberler/rivâyetler gulat-ı şianın zihin yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Onlar aynı zamanda “*Her ümmetin bir firavnu vardır, bu ümmetin firavnu da Muaviye b. Ebî Süfyân’dır*”⁹ gibi karşı tarafı kötüleyen haberler de uydurmuşlardır. Buna karşılık Muâviye taraftarları, Hz. Peygamber’in onu öven bir hadisi olmadığı belirtilmesine rağmen¹⁰ Muâviye’nin faziletini anlatan birçok hadis tedâvüle sokmuşlardır¹¹. Bütün bu mevzû rivâyetler, merfu hadis olarak herhangi bir değer taşımaları da itikâdî mezheplerin oluşumu, dönemin siyâsî ve

- 6) bkz. İbnü’s-Salâh, *Ulümü’l-hadis* (thk: Nureddin İtr), Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrût, 1981, s. 89; Suyûfî, *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî* (thk: Abdulvahhâb Abdüllatif), Mektebetü’r-Riyâdî’l-hadîse, Riyâd, I, 273. Metinde verilen tanımlama İbnü’s-Salâh’la meşhur olmuş, daha sonraki âlimler de genel olarak, aynı tanımlamayı esas almıştır. Fakat mutekaddimûn dönemde Hattâbî’nin de benzer bir ayırım yaptığı görülmektedir. Onun ifadesi şu şekildedir: “Ebû Dâvûd’un kitabı sahih ve haseni içerir. Sakim olanlara gelince, bunlar kısım kısımdır. En kötüsü de mevzû olanlardır” (Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen şerhü Süneni Ebî Dâvûd* -nşr: Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed-, Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrût, 1991, s. 6).
- 7) Tartışma ve yorumlar için bkz. Zerkeşî, *en-Nüket alâ İbni’s-Salâh*, (thk: Zeynülabidin b. Muhammed Belâ Ferîc), Edvâü’s-selef, Riyad, 1998, II, 253. krş. Sananî, *Tavdihü’l-efkâr li-meâni fi Tankîhi’l-enzâr* (thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Mektebetü’s-selefiyye, Medîne, [t.y.], II, 68-69; M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler menşei tarıma yolları tenkidî*, DİB, Ankara, 1991, s. 21.
- 8) Şevkânî, *el-Fevâidü’l-Mecmûa fi’l-Ehâdîsi’l-Mevdûa* (thk: Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrût, 1407, s. 348.
- 9) Fettehî, *Tezkiratu’l-Mevzûât*, [y.y.], [t.y.], s. 100.
- 10) İbnü’l-Cevzî, *Kitâbü’l-Mevzûât* (thk: Abdurrahman Muhammed Osman), Dârü’l-fikr, Beyrut, II. Baskı, 1983, II, 24.
- 11) İbnü’l-Cevzî, *Mevzûât*, II, 15-24.

fikrî yapısı hakkında önemli bilgiler sunabilirler. Fikhî mezheb tartışmaları¹², siyâsî ya da etnik ayaklanmalar¹³ ve bu konulardaki uydurulmuş hadisler, söz konusu dönemin zihin dünyasını anlamadığımızda önemli gözükmektedir. Bu nedenle, yer ve zaman verilerek söylenmiş olan gaybe ait hadislerin uydurma olduğunu düşünen Fazlurrahman, söz konusu hadislerde işaret edilen zaman dilimine yoğunlaşılması gerektiğini belirtmektedir¹⁴.

Uydurma hadisler, ilgili olduğu zaman diliminin fikrî, siyâsî ve diğer alanlarını değerlendirmede önemli bir veri olduğu gibi, mevzû rivâyetlerin isnadları da isnad tarihi, kullanımı ve isnad merkezli tartışmalarda önemli bir veri görünümündedir. Çünkü yalancı râvîler, uydurdukları hadisleri piyasaya sürerken onların kabul edilebilmesi için dönemlerinde kullanılan isnad yapılarını kullanmak durumundaydılar. Bu nedenle de hadis uyduran râvîlerin uygulamaları, söz konusu zaman dilimindeki isnad kullanımı hakkında bir fikir verecektir. Özellikle, bir hadisin isnad analizi sonucunda, müşterek râvîlerin geriye doğru çeşitli şekillerde isnad oluşturduklarını (the backward of isnad theory)¹⁵ iddia eden bazı oryantalist söylemler dikkate alındığında, yalancı râvîlerin isnad uygulamaları daha da önemli hale gelmektedir. Zira uydurduğu hadislerin toplumda kabul edilmesini amaçlayan bir uydurmacının naklettiği isnadlar, isnad uygulaması bakımından devrin bakış açısını yansıtacağı için günümüzde ileri sürülen Batılı söylemlerin geçerliliği hakkında bize farklı bir bakış açısı sunacaktır.

Örneğin, müşterek râvî isnadları geriye doğru yansıtırken, kendisiyle Hz. Peygamber arasındaki zaman dilimini daha az sayıda râvî ile kapatmak amacıyla bazı râvîlerin uzun ömürlü olduklarının (muammerûn) iddia ettiğini belirten Juynboll¹⁶ bu şekilde isnadların olabildiğince kılmasını amaçladığını düşünmektedir. Ona göre ilk zamanlarda uzun olan bazı isnadlar da daha sonra kısalarmıyla yer değiştirmiştir. Böylece hicrî birinci asrın ikinci yarısını kapsayan iki râvî zikredilecekken uzun yaşadığı farzedilen bir kişiyle aynı işlev yerine getirilmiştir¹⁷. Ayrıca Juynboll, “yaş sündürme” hilesi yapılan şahısların genel olarak uydurma şahsiyetler olduğunu ileri sürmektedir¹⁸.

Juynboll'a göre, “yaş hilesi” en çok Kûfe bölgesinde görülmektedir. Fakat bu fenomen Basra'yı da etkilemiştir¹⁹. Basra'da ise en dikkat çeken muammerûnlardan biri 91-95/710-714'te 103-107 yaşında vefat eden Enes b. Mâlik'tir. Fakat, yukarıda zikredildi-

12) İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, II, 48.

13) Zencileri kötüleyen, sözgelimi “Zencilerden sakının. Onlar çirkin yaratıklardır” şeklindeki hadislerin uydurulması ve yayılması ile onların hicrî 70, 75 ve 255-270 yıllarındaki ayaklanmaları (al-Zandj, *EI*, XI, 445), arasında bir ilişki kurulabilir. Zencileri kötüleyen hadisler mevzûdur (bkz. İbn Kâyum el-Cevziyye, *el-Menârü'l-munif fi's-sahîh ve'd-dâif* -thk: Abdülfetâh Ebû Gudde-, Mektebetü'l-matbûati'l-İslamiyye, Halep, 1983, s. 101).

14) Fazlurrahman, *Islamic Methodology in History*, Islamic Research Institute, Islamabad, 1984, 46-47.

15) bkz. Uri Rubin, *The Eye of the Beholder The Life of Muhammad as Viewed the Early Muslims*, Darwin Press, 1995, s. 234-235; Juynboll, “Raf’”, *EI2*, VIII, 384.

16) Juynboll, “İsnadların İlk Şekillenmesinde Muammerûnun Rolü” (*Oryantalistik Hadis Araştırmaları'nın içinde*, der ve çev: Mustafa Ertürk), Ankara Okulu, Ankara, s. 134.

17) Juynboll, İbn Ömer'in Azadlı Kölesi Nâfi ve onun Hadis Literatüründeki Yeri” (*İsnad Analiz Yöntemleri içinde*, der ve çev: Salih Özer), Ankara Okulu, Ankara 2005, s. 116-117.

18) Juynboll, “Nâfi ve onun Hadis Literatüründeki Yeri”, s. 117.

19) Juynboll, “Muammerûnun Rolü” s. 134.

ği gibi, uzun yaşadığı söylenen râvîlerin yaşlarıyla oynandığını düşünen Juynboll, şayet Enes'in vefat tarihi doğru kabul edilirse, onun aslında, Hz. Peygamber ile görüşmemiş olabileceğine de işaret etmektedir. Zira, Enes b. Malik'in annesi tarafından Hz. Peygamber'e teslim edildiğini haber veren rivâyetler tetkik edildiğinde bu rivayetlerin büyük çoğunluğunun tek ravili isnadlarla başka bir deyişle tarihi tam olarak tespit edilmeyen isnadlarla nakledildiği -dolayısıyla herhalükarda daha sonradan ortaya çıktığı- görülmekte, bu rivâyetlerin sadece bir kısmının Enes'ten en az elli yıl sonraki bir zamanda yaşamış müşterek râvîler vasıtasıyla oluşturulduğu anlaşılmaktadır²⁰.

Juynboll'a göre, hadis tarihinde Enes'in bu uzun yaşından istifâde edilmemiştir. Çünkü Enes isnadları, geç dönem müşterek râvîlere sahiptir. Oysa Enes b. Mâlik'in yaşadığı zaman aralığı birinci asrın tamamını kapatacak kadar büyüktü ve kendisi rahatlıkla müşterek râvî olabilirdi²¹. Netice itibarıyla Juynboll, isnad verilerine göre Enes b. Mâlik'in müşterek râvî olmaması ve söz konusu isnadlardaki müşterek râvîlerinin çoğunun da Enes'in öğrencilerinden değil de daha sonraki halkalarda yer alan râvîler olduğu tespitinden hareketle sözkonusu hadislerin Enes b. Mâlik'ten yaklaşık elli yıl sonra oluşturulduğunu kaydetmektedir²². Başka bir deyişle, Juynboll'un bu ifâdelerinden, şayet Enes b. Mâlik'in sözde ilerlemiş yaşından²³ yeterince istifade edilseydi, bizzat kendisinin veya öğrencilerinin müşterek râvî olması gerekirdi, sonucu anlaşılmaktadır. Yani, Enes b. Mâlik ricâl, kaynaklarında iddia edildiği kadar uzun bir hayat sürmemiş, ayrıca o, temel hadis kaynaklarındaki Enes b. Mâlik ile biten hadisleri de rivâyet etmemiştir.

Juynboll'un yukarıda zikredilen fikirlerin önemli bir kısmı, genel olarak, müşterek râvî teorisinin bir sonucudur. Dolayısıyla müşterek râvî teorisi hakkında ileri sürülen eleştiriler ve eksikler²⁴, aslında, Enes b. Mâlik hakkındaki fikirleri için de geçerlidir. Bununla birlikte, uzun yaş yani muammerûn hususu, klasik hadis tarihinde de bilinen bir olgudur. Bu fenomen, farklı yönleriyle incelenmeli, özellikle yüz yaşını aşan birçok râvînin varlığı hadis rivâyet tarihi açısından ne anlama geldiği müstakil olarak çalışılmalıdır. Burada söz konusu edilecek husus, Enes b. Mâlik'in, rical kaynaklarında ileri sürülen tarihler arasında yaşadığının, yalancı râvîlerin eğilimlerinden de test edilebileceğine işaret etmektir.

Rical kaynaklarının kaydettiğine göre Enes b. Mâlik, on yaşında Hz. Peygamber'in hizmetine verilmiş, Resulullah (s.a.v.) vefat edinceye kadar onun hizmetinde bulunmuş, daha sonra Basra'ya yerleşmiştir. Enes b. Mâlik'in hicrî doksan veya doksan birde vefat ettiği, vefatında doksan dokuz yaşında olduğu kaydedilmektedir. Onun doksan iki senesine yetiştiği, doksan üç senesinde vefat ettiği, öldüğünde yaşının yüz üç veya daha fazla olduğu da zikredilen bilgiler arasındadır. Rivâyetler onun en azından hicrî doksan senesine ulaştığı, dolayısıyla da doksan dokuz veya yüz yılı aşkın bir hayat sürdüğü hususunda hemfikirdir²⁵.

20) Juynboll, "Muammerûnun Rolü", s. 135.

21) Juynboll, "Nâfi ve onun Hadis Literatüründeki Yeri", s. 117.

22) Juynboll, "Muammerûnun Rolü", s. 134.

23) Juynboll, "Muammerûnun Rolü", s. 135.

24) bkz. Motzki, "Dating Muslim Traditions", s. 226-230; a.m.f., *Batıda Hadis Çalışmaları*, s. 151-235.

25) İbn Hacer, *İsâbe*, I, 126-127; a.m.f., *Tehzîb*, I, 329.

Rivâyet açısından da Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber ile sürekli birlikte olması ve uzun bir hayat sürmesinin avantajıyla fazla miktarda hadis nakletmiştir. Enes b. Mâlik', Bakîy b. Mahled'in (v. 276/889) *Müsned'*ine göre 2286 hadis rivâyet etmiş ve muksirûn arasında Ebû Hüreyre ile Abdullah b. Ömer'den sonra yer almıştır²⁶. Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsned'*ine göre ise 2624 hadisi bulunan Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre ve Hz. Aişe'den sonra yine üçüncü sırada zikredilmiştir²⁷.

Mevzû isnadlardan elde edilen verilere göre ise yalancı râvîler bütün sahabîler arasında en çok Enes b. Mâlik'le biten isnadları kullanmışlardır. Zira yalancı ve zayıf râvîleri içeren eserler incelenerek elde edilen 165 yalancı râvînin 486 mevzû isnadı arasında 75 tanesi Enes b. Mâlik'le biten isnadlardan oluşmaktadır²⁸. Yalancı râvîlerin Enes b. Mâlik'i çokça tercih etmeleri cerh ve ta'dil alanında önemli çalışmaları olan İbn Hibbân'ın da (ö. 354/965) dikkatini çeken bir husustur. O, Saîd et-Temmâr'ın Enes b. Mâlik'ten aslı olmayan şeyler rivâyet ettiğini belirttiğinden sonra şu ifadeleri kullanır:

Enes b. Mâlik, bu gibi kimseler tarafından hep kullanıldı. Onlar Enes b. Malik'ten hadis rivâyet ettiler. Toplum bu gibi kimselere yönelince onlar, Enes b. Mâlik'ten işitmedikleri şeyleri rivâyet etmeye ve onun söylemediklerini onun adına söylemeye başladılar. Bu gibilerin sayısı çoktur. Ben bu kitapta, şayet Allah izin verir ve dilerse, onların bir grubunu zikredeceğim²⁹.

Enes b. Mâlik'in, muksirûn arasında üçüncü sırada yer almasına rağmen, adının mevzû isnadlarda diğer sahabîlerden daha çok kullanılması dikkat çekicidir. Enes b. Mâlik isminin yalancı râvîler tarafından çokça iktibas edilmesinde, yaşadığı bölge etkin olmakla birlikte onun uzun ömür sürüp geç vefat etmesinin de etkili olduğu söylenebilir. Bu husus, Enes b. Mâlik'e atfedilen isnadlardaki yalancı râvîlerin yeriyle diğer sahabîlerinki karşılaştırıldığında daha belirgin olarak görülmektedir. Zira, mevzû isnadlar arasında "Yalancı râvî > Enes b. Mâlik > Hz. Peygamber" şeklinde isnadlar belirgin olarak mevcutken³⁰ bu yapı diğer sahabîler adına kullanılan mevzû isnadlarda nadiren görülmektedir.

Mesela Abdullah b. Ömer ile biten mevzû bir isnad, söz konusu sahabî hicrî yetmiş üç veya yetmiş dört yılında vefat ettiği için arada başka bir râvînin olmasını da zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla Abdullah b. Ömer adına oluşturulan en kısa isnadlar şu şekilde-

26) Bakîy b. Mahled el-Kurtubî, *Adedü ma liküllü vâhidin mine's-sahâbeti mine'l-hadis* (thk: Ekrem Ziyâ Umerî), [y.y.], [t.y.], s. 79.

27) Mustafa Karataş, *Rivâyet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, İham/İşaret, İstanbul, 2006, s. 149-150.

28) Yalancı râvîlerin kullandıkları mevzû isnadları görmek için bkz. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile Isnadları*, İÜSBE, Doktora tezi, 2005, s. 383. Bu çalışmada, mevzû isnadlar sadece aile isnadları yönüyle değerlendirilmiş, sahabî râvîlerine göre bir sınıflandırma yapılmamıştır.

29) İbn Hibbân, *Kitabü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (thk: Hamdi Abdülmecîd es-Selefi), Dâru's-Semî, Riyad, 2000, I, 398.

30) bkz. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 113 (İbrahim b. Hüde tercemesi); a.mlf., *Mecrûhîn*, I, 351 (Hırâş b. Abdullah tercemesi); a.mlf., *Mecrûhîn*, I, 358 (Dâvûd b. Affân b. Habîb tercemesi); a.mlf., *Mecrûhîn*, I, 362 (Dînâr b. Abdullah tercemesi); a.mlf., *Mecrûhîn*, I, 397 (Saîd b. Meysere el-Bekrî tercemesi); a.mlf., *Mecrûhîn*, II, 172 (Alâ b. Zeydel tercemesi); a.mlf., *Mecrûhîn*, II, 398 ve Zehebî, *Mizân*, VII, 47 (Nüfey' b. Hâris tercemesi); İbn Hacer, *Lisân*, II, 494 (Ziyâd b. Ebî Hassân tercemesi); a.mlf., *Lisân*, VI, 315 (Yağnem b. Sâlim tercemesi).

dir: "Mübeşşir b. Ubeyd > Zeyd b. Eslem > İbn Ömer > Hz. Peygamber³¹; Muhammed b. Abdülmelik > Salim > İbn Ömer > Hz. Peygamber³²; Abdülkuddüs b. Habîb > Mücahid > İbn Ömer > Hz. Peygamber³³; Abdullah b. Ziyad > Nâfi > İbn Ömer > Hz. Peygamber³⁴; Hamza b. Ebî Hamza > Nâfi > İbn Ömer > Hz. Peygamber"³⁵. Anlaşılan o ki, cerh ve ta'dilin sistemli bir şekilde yapıldığı ve yalancının belirlenip hadislerinin kaydedildiği hicri ikinci asırdaki yalancı bir râvî, doğrudan Abdullah b. Ömer'den hadis rivâyet ettiğinde münekkit hadis alimleri tarafından tespit edileceğinin farkında olmalıydı. Buna karşılık, söz konusu yalancılar için, hadis rivâyetiyle meşhûr olup da diğerlerinden geç vefat eden Enes b. Malik ismi daha uygun gözükmüş gibidir.

Netice itibariyle, Juynboll'un varsayımlarının aksine, Enes b. Mâlik'in diğer sahabîlerden daha uzun bir ömür yaşadığı ve bu sebeple de birçok yalancı râvînin, uydurdukları hadisleri topluma kabul ettirebilmek için onun adını kullanmış olabileceği anlaşılmaktadır. Dönemin isnad kullanımı hakkında bir fikir vermesi beklenen söz konusu yalancı râvîlerin bu eğilimi, Enes b. Mâlik'in gerçekten de muksirûndan olduğu (söz gelimi yalancı râvîler, en son vefat eden sahabî olmasına rağmen, Âmir b. Vasile el-Leysî ismini kullanmamışlardır. Çünkü onun rivâyet ettiği hadis sayısı oldukça azdı.³⁶) ve çok miktarda hadis rivâyet eden diğer sahabîlerden uzun yaşadığını teyit etmektedir.

Yukarıda zikredilen güncel tartışmaların yanısıra mevzû isnadlar, hadis tarihine dair klasik konular hakkında da bize ek bir kanıt verebilirler. Örneğin, hadis tarihinde Irak bölgesi ve bölgede de özellikle Kûfe şehri en çok hadis uydurulan yer olarak bilinmektedir. Yalancı râvîler ve mevzû isnadlar incelendiğinde buradan elde edilen verilerin de söz konusu değerlendirmeyi desteklediği görülmektedir. Hz. Osman taraftarlarının oluşturduğu³⁷ sünnilîğin merkezi durumunda olan Basra ile Hz. Ali taraftarlarının çoğunluğu oluşturduğu ve şüliğin merkezi olan Kûfe'nin içinde bulunduğu³⁸ yani sürekli karışıklığın hakim olduğu bu bölgede yalancı râvîlerin sayısı diğer bölgelerden oldukça fazladır³⁹.

Benzer şekilde, kaynaklarda tespit edilmiş yalancı râvîlerin tabakaları da hadis tarihi açısından oldukça önemli gözükmektedir. Zira, yalancı râvîleri tanıtan kitaplarda, genel olarak, ikinci asrın ilk yarısından itibaren yalancı râvîlerin ve isnadlarının kaydedildiği görülmektedir⁴⁰. Başka bir deyişle, hicri ilk asrın ikinci yarısında oldukça fazla hadis uydurulduğu ve buna şiddetle karşı çıkan âlimlerin genel ifâdeleri tespit edildiği halde⁴¹, söz konusu zaman aralığında faaliyet gösteren yalancı râvîlerin isimleri ve mevzû

31) Zehebî, *Mizân*, VI, 17.

32) Zehebî, *Mizân*, VI, 242.

33) İbn Hacer, *Lisân*, IV, 47.

34) İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 500.

35) İbn Adî, *Kâmil*, II, 785.

36) Ahmed b. Hanbel, onun on beş kadar hadisini nakletmektedir (İbn Hanbel, *Müsned*, V, 453-456).

37) İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 361.

38) Abdülhâlik Bâkır, "Basra", *DİA*, V, 109.

39) Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, s. 267.

40) Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, s. 247.

41) bkz. Müslim, "Mukaddime", 7.

isnadları, genel olarak, kayda geçmemiştir. Oldukça önemli olan bu husus, cerh ve ta'dil ilminin sistemleşmesiyle ilgili gözükmektedir. Yâni cerh ve ta'dil kitaplarında kaydedilen yalancı râvîlerin birinci yüzyıla ait olmamaları, ilk asrın ikinci yarısında uydurma faaliyetinin bulunmadığına değil, uydurmacılara karşı çıkılmasına rağmen onların ve rivâyetlerinin sistematik olarak tespit edilmediğine delalet etmektedir. Anlaşılan o ki, Şu'be b. Haccâc başta olmak üzere cerh ve ta'dil ilminin sistemli olarak uygulanmasıyla⁴², yalancı râvîlerin isimleri ve isnadları kayda geçmeye başlamıştır.

Hadis tarihi araştırmalarında mevzû isnadlardan elde edilen verilerden yararlanma fikri birçok açıdan cazip görünmekle birlikte, söz konusu düşüncenin çeşitli sorunlarla karşılaşacağını da zihinde tutmak gerekir. Aşağıda mevzû isnad verileriyle ilgili belli başlı sorunlar incelenmeye çalışılacaktır.

B. Mevzû İsnadlardan Elde Edilen Verilerin Sorunları

Mevzû isnadlardan yararlanmada, yalancı râvîlerin ve mevzû isnadların tespit edilme safhası, çeşitli problemleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu tür çalışmalarda, yalancı râvîlerin eğilimleri, döneminin isnad kullanım anlayışını yansıtacağı varsayıldığı için tespit edilen râvînin, bu işi kasten yapmış olması gerekir. Ancak bilerek hadis uyduran yalancı râvîlerin tespitinde bazı zorluklarla karşılaşılmaktadır.

1. Cerh ve Ta'dildeki Farklı Değerlendirmeler

Bazı râvîlerin cerh veya ta'dil edilmesinde genel anlamda bir fikir birliği olmasına rağmen, bazı râvîler hakkında ise derin ihtilaflar söz konusudur. Bu ihtilaflar arasında önemli bir münekkit alimin sözgelimi "metrûk" dediği bir râvî için başka bir alimin "zayıf" demesi tabii karşılanmakla birlikte, bazen görüşler arasındaki fikir ayrılığı oldukça açılmış, bir yandan söz konusu râvînin sika olduğuna delalet eden terimler kullanılırken öbür yandan onun yalancı olduğu söylenmiştir.

Örneğin, İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ hakkında, Yahyâ b. Saîd ve Yahyâ b. Main "kezzâb" demiş, Bişr b. Mufaddâl da Medine fakihlerinin hepsinin onun için aynı şekilde "kezzâb" dediğini aktarmıştır. Birçok münekkit alime göre de İbrahim b. Muhammed "metrûk" bir râvidir. Ancak buna karşın İmâm Şâfiî, onun hadis rivâyetinde "sika" biri olduğunu söylemektedir⁴³. Onun hadislerinin "hüccet" olarak kullanılabilceğini veya en azından "münker" hadis rivâyet etmediğini ve hadislerinin yazılabileceğini söyleyen âlimler de bulunmaktadır⁴⁴.

Benzer şekilde, Hâris b. Umeyr hakkında İbn Hüzeyme'nin "kezzâb"⁴⁵ ve İbn Hibbân'ın "Sika kimseler adına mevzû şeyler rivâyet ediyordu"⁴⁶ değerlendirmesine karşın, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim, Nesâî ve diğer âlimler onun için "sika" demişlerdir⁴⁷.

42) Emin Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi Cerh ve Ta'dil İlmî*, İFAV, İstanbul 1997, s. 55. Emin Aşıkutlu "cerh ve ta'dil ilminin sistemli olarak uygulanması" yerine "tenkidçiliği, hadis ilminde bir sanat haline getiren..." tanımlamasını kullanmaktadır.

43) İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 137-138.

44) İbn Adî, *Kâmil*, I, 226-227; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 138.

45) İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 245. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 132.

46) İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 266.

47) İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dil*, III, 83; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 132.

Yukarıda zikredilenlerin dışında, Ebû'l-Ahyel Hâlid b. Amr es-Sülefi⁴⁸, Süleymân b. Ahmed el-Vâsîfî⁴⁹, Sehl b. Âmir el-Becelî⁵⁰, Ebû Behz Sakr b. Abdurrahman⁵¹, Ömer b. Hârûn el-Belhî⁵² ve diğer bazı râvîler hakkında hem sika hem de yalancı ifadeleri kullanılmıştır.

Yukarıdaki örnekler, cerh ve tadilde bir âlimin sika dediğine başka bir âlimin yalancı diyebileceği kadar farklı değerlendirmeler olabileceğini göstermektedir⁵³. Dolayısıyla yalancı râvîleri tespit etme hususunda, diğer değerlendirmeler bakmaksızın sadece “kez-zâb” diyen âlimin görüşünü alıp söz konusu râvîlerin uydurma isnadlarını tespit etmeye çalışmak sağlıklı gözükmemektedir.

2. Uydurma Hadislere ve Yalancı Râvîlere Delâlet Eden Terimler

Hadis tarihi boyunca kullanılan hadislere ya da cerh ve ta'dile ait terimler, asra, terimi kullanan alime⁵⁴ ya da kaydedildiği kitabın türüne göre farklılık arz edebilir. Benzer durum, mevzû hadisler için de geçerlidir. Dolayısıyla, mevzû isnadlardan elde edilen delillerde, isnadın kullanıldığı dönemin yapısı hakkında bilgi edinmek amaçlandığından, işlemin hata sonucu değil de kasten yapılmış olması esastır. O halde, bu tür isnadları değerlendirenler hadisin mevzû, onu tedâvüle sokan şahsın da yalancı olması gerekmektedir.

- 48) Cafer el-Firyâbî onun için yalancı derken (İbn Hacer, *Lisân*, II, 382), İbn Hibbân onu “Bazen hata ederdi” kaydıyla da olsa *Kitâbü's-Sikât*'ında zikretmiştir (İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 226). Söz konusu nispet için bkz. Semânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Semânî, *Ensâb* (thk: Abdullah Ömer el-Bârûdî), Dâru'l-cinân, Beyrût, 1988/1408, III, 273.
- 49) Yahyâ b. Maîn ve Salih Cezere onu yalancı bir râvî sayarken, Abdân onun sika olduğunu söylemiştir (İbn Hacer, *Lisân*, III, 72).
- 50) Ebû Hâtîm'e göre Sehl, hadis uyduran bir râvîdir (İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve'ta'dil*, IV, 202; İbn Hacer, *Lisân*, II, 119). Buna karşın İbn Hibbân onu *Sikât*'ında zikreder (İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 290).
- 51) Sakr hakkında İbn Ebî Şeybe “Hadis uyduruyordu” demiştir (İbn Hacer, *Lisân*, II, 192). Buna karşın İbn Hibbân onu *Sikât*'ında zikretmiş (İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 322), Ebû Hâtîm de onun için “sâdûk” terimini kullanmıştır (İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve'ta'dil*, IV, 452).
- 52) Yahya b. Maîn onun yalan söylediğini belirtirken, Kuteybe b. Saîd onun sika olduğunu ifade etmiştir (İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 442-443).
- 53) Bu örnekler aynı zamanda Zehebî tarafından ifade edilen “[gerçekte] zayıf olan bir râvinin sika sayılmasında ve [gerçekte] sika olan bir râvinin de zayıf sayılmasında iki cerh ve ta'dil alimi ittifak etmez” (Zehebî, *el-Mûkaza fî ilmi mustalahi'l-hadîs* -thk: Abdulfettâh Ebû Gudde-, Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslâmî, Halep, II, Baskı, 1416, s. 84) sözündeki zahiri anlamın yanlışlığını ortaya koymaktadır. Zira metinde zikredilen bazı râvîler hakkında bir taraftan iki veya daha fazla âlim sika derken öbür yandan birçok sayıdaki alim onun için zayıf, metrûk hatta yalancı demektedir. Söz konusu râvî gerçekte ister zayıf isterse sika olsun Zehebî'nin değerlendirmesini yanlışlamaktadır (Abdülhayy el-Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmlî fi'l-cerh ve'ta'dil*, -thk: Abdulfettâh Ebû Gudde-, Dâru'l-beşâirü'l-İslamiyye, VIII. baskı, 2004, s. 289 -Abdülalî el-Leknevî'den alıntı-). Bu yüzden bazı alimler, Zehebî'nin sözünü “genellikle” şeklinde kayıtlamıştır (Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmlî*, s. 287 -Aliyyü'l-kârî'den alıntı-). Ancak Zehebî'nin mezkûr ifadesinden önce “Bu din Allah tarafından desteklenmiş ve korunmuştur. Bu dinin âlimleri kasten veya yanlışlıkla dalâlet üzere icma etmezler” sözleri dikkate alınır (Zehebî, *Mûkaza*, s. 84), onun söz konusu ifadesiyle gerçekte sika olan bir râvî için alimler ittifakla zayıf demezler şeklinde anlamak daha doğru gözükmemektedir (Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmlî*, s. 286 -muhakkikin notu-). Metinde zikredilen örnekler de bu anlamın doğruluğuna işaret etmektedir.
- 54) Mâcid Dervîş (derleyen ve düzenleyen) *el-Fevâidü'l-müstemedde min tahkikâti'l-allâmeti's-Şeyh Abdulfettâh Ebû Gudde fî ulûmi mustalahi'l-hadîs*, Dâru'l-imâm Ebî Hanîfe, Trablus, 1426/2005, 63.

a. Mevzû Hadislere Delâlet Eden Terimler

Bir hadisin uydurma olduğunu gösteren birçok terim kullanılmaktadır. Mevzû (uydurulmuş) **muhtalak** (icad edilmiş), **masnû** (uydurulmuş) veya **kizb** (yalan) gibi terimler, genel olarak uydurma rivâyetlere delalet eden terimlerdir. Bunların arasında ise en fazla mevzû terimi kullanılmaktadır.

Bazı alimlere göre mevzû terimi, hadisin bilerek uydurulduğuna delalet etmektedir⁵⁵. Buna karşılık, hataen yapılmış da olsa Hz. Peygamber'e ait olmayan hadislerin ona atfedilmesi de mevzû terimi içinde değerlendirilmiştir. Nitekim, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde mevzû hadis bulunduğunu iddia eden İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200) ile söz konusu eserde mevzû hadisin olmadığını ileri süren Ebû'l-Alâ el-Hemedânî (v. 569/1172) arasındaki tartışmayı nakleden İbn Teymiyye (v. 728/1328) kendi kanaatini şu şekilde kaydeder:

İbnü'l-Cevzî'nin istilâhında mevzû hadis, ravisi yalan söylemeyi kastetmemiş hatta hata sonucu rivâyet etmiş de olsa batıl olduğu bilinen hadistir. Dolayısıyla o, *Mevzûât* adlı eserinde bu çeşit birçok hadis zikretmiştir. Buna karşın bir grup âlim onun zikrettiği çoğu hadise itiraz etmiş ve söz konusu hadislerin batıl olduğuna dair delilin bulunmadığını belirtmişlerdir. Bu hadislerin bir kısmının da Hz. Peygamber'den sabit olduğunu söylemişlerdir. Ancak, İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzûât*'ta zikrettiği hadislerin çoğu alimlerin ittifakıyla bâuldür. Ebû'l-Alâ el-Hemedânî ve diğerleri ise mevzû terimiyle, icad edilmiş, uydurulmuş hadisi kastetmektedir ki bunu yapan kişi kasıtlı olarak yalan söylemiştir⁵⁶.

Yukarıdaki ifadeler, mevzû teriminin içeriğinde âlimler arasında fark olabileceğini göstermekle birlikte, mevzû ile batıl ayrımına da işaret etmektedir. Anlaşılan o ki, İbnü'l-Cevzî'nin anlayışını benimseyenlerin dışındaki âlimlere göre kasten uydurulan hadisler mevzû terimiyle, aslında Resulullah'a (s.a.v.) ait olmayan bir hadisin hata sonucu ona atfedilmesi ise batıl terimiyle karşılanmaktadır⁵⁷. Nitekim, İbn Teymiyye'nin de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde batıl hadislerin varlığını kabul edip fakat bu eserde mevzû hadis bulunmadığını söylemesi aynı ayrımın bir ürünü gibidir⁵⁸.

Hadis tarihinde mevzû isnadlardan yararlanma düşüncesinde mevzû-batıl ayrımı oldukça kullanışlı görünmektedir. Zira, -İbnü'l-Cevzî'nin istilâhının kullananlar bir tarafa bırakılırsa- bir hadis hakkında mevzû denildiğinde onun kasten uydurulduğu anlaşıldığından, hadise eklenen isnad değerlendirmeye alınacak, "batıl" dendiğinde ise hadisin hata sonucu rivâyeti kastedildiğinden değerlendirme dışı bırakılacaktır.

55) İbnü'l-Halebî, Radiyüddin Muhammed b. İbrahim el-Halebî, *Kafvü'l-eser fi safvi ulûmi'l-eser* (thk: Abdülfettah Ebû Guddê), Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslamiyye, Haleb 1408, s. 73, 77.

56) İbn Teymiyye, *Kâidetü'l-celile fi'r-tevessül ve'l-vesîle*, Beyrut, Mektebetü'l-ilmîyye, t.y., s. 85-86; İbnü'l-Cezerî, *el-Mas'âdü Ahmed fi Hatmi Müsnedi'l-İmam Ahmed*, I, 40 -Ahmed b. Hanbel, *Müsned*'in içinde, Ahmed Muhammed Şakir tahkiki-; Cüzekânî Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim, *el-Ebâtil ve'l-menâkir ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* (thk: Abdurrahman b. Abdülcabbâr el-Feryevâî), Riyad, Dâru's-semî, 1994, I, 86 -Muhakkikin mukaddimesi-.

57) Muhammed b. Hasân Osman Felâte, *el-Vad' fi'l-hadis*, Mektebetü'l-Ğazâlî/Müessesetü menâhîli'l-irfân, Dimeşk/Beyrût, 1981, I, 100. Muhammed Mustafa el-'Azamî de, İstanbul'da icra edilen bir hadis meclisinde, metinde işaret edilen mevzû batıl ayrımını açık bir şekilde belirtmiştir.

58) İbnü'l-Cezerî, *el-Mas'âdü Ahmed*, I, 40.

Ne var ki, mevzû-batıl ayrımı klasik kaynaklardaki birçok uygulamayla örtüşüyor görünse de, İbnü'l-Cevzî'den nakledilen ıstılahın yanısıra ondan önceki dönemde de bunun tersini gösteren, yani "Bu hadis batıldır" sözüyle onun hata sonucu değil de kasten uydurulduğunu ifade eden birçok örnek bulunmaktadır. Bunların bir kaçı şu şekildedir:

İbn Adî (v. 360/970), Abdullah b. Hafs el-Vekîl'in biyografisinde, "Bana hafızasından mevzû hadisler yazdırdı. Bu hadisleri onun uydurduğunda şüphem yok" dedikten sonra, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile ilgili uydurma bir hadisi kaydetmiş, sonra da şu değerlendirmede bulunmuştur: "Bu hadis bu isnadla batıldır ve apaçık yalandır"⁵⁹.

İbn Adî'nin yine ehl-i beytin faziletine dair aynı biyografide zikrettiği şu değerlendirme daha açıklayıcıdır:

Bu hadis söz konusu isnadla batıldır. Hadisi bizim şeyhimiz, (Abdullah b. Hafs el-Vekîl) uydurmuştur. Bu hadisteki lafızlar da Nebîlerin sözlerine benzemiyor⁶⁰.

Yine İbn Adî, Ebû Hafs Ömer b. Amr biyografisinde onun Süfyân es-Sevrî'ye atfettiği bir hadisi zikrettikten sonra "Bu Süfyân es-Sevrî'ye nispet edilmiş *bâtıl* ve *mevzû* bir hadistir" demiştir⁶¹.

Benzer şekilde İbn Hibbân da, Ali b. Cemîl b. Yezîd er-Rakkî'nin biyografisinde iki hadis naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: "Bu iki hadisin *bâtıl* ve *mevzû* olduklarında hiç bir şüphe yoktur."⁶²

Bir konudaki mevzû hadisleri, sonrasında da aynı konuyla ilgili -şayet varsa- sahib ve meşhûr hadisleri nakleden Cûzekânî'nin (v. 543/1148) kaydettiklerinden de *bâtıl* ve *mevzû* teriminin benzer anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin o, imânın artıp eksilmeyeceğini Hz. Peygamber'den nakleden bir hadisi kaydettikten sonra şöyle der:

Bu hadis *mevzûdur*, *batıldır*. Onun bir aslı da yoktur. O, Ahmed b. Abdülâh el-Cüveybârî'nin *mevzû hadislerinden* biridir. Bu Ahmed b. Abdülâh ise habis biri olup *deccallerden* biridir. Aşırı derecede *yalancıdır*...⁶³

Müellif, Allah'ın kendi nefisini, koşturduğu atın terinden yarattığını söyleyen mevzû hadisi ise "Bu hadis *mevzûdur*, *bâtıldır*, küfürdür. Âlimlere göre de onun bir aslı yoktur." şeklinde değerlendirir⁶⁴.

Daha sonraki âlimler arasında da *bâtıl* ile *râvîn*in bilerek hadis uydurduğuna işaret eden kullanımlar bulunmaktadır. Örneğin İbn Hacer (v. 852/1448), Râfî b. Yezîd es-Se-

59) İbn Adî, *Kâmil*, IV, 1576.

60) İbn Adî, *Kâmil*, IV, 1576.

61) İbn Adî, *Kâmil*, V, 1721. İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde bulunan diğer örnekler için bkz. (Ebû Meymûn Cafer b. Nasr II, 575-576; Cafer b. Ahmed, II, 580; Muhammed b. Said el-Ezrak, VI, 2296).

62) İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 96. İbn Hibbân'ın *Mecrûhîn*'inde bulunan diğer örnekler için bkz. I, 293 (Hasan b. Ali b. Zekeriyâ tercemesi); I, 510 (Ebû Kürz Abdullah el-Kuraşî tercemesi); II, 445 (Hemmâm b. Müslim ez-Zâhid tercemesi).

63) Cûzekânî, *Ebâul*, I, 18. Müellif, aynı konudaki başka bir hadis için de Ebû Mutî' el-Belhî'yi eleştirir: "Bu hadis *mevzû* ve *batıldır*. Aslı da yoktur. Bu Ebû Mutî'in *mevzû rivâyetlerinden* biridir..." (a.mlf., *Ebâul*, I, 21). Benzer kullanımlar için bkz. a.mlf., *Ebâul*, I, 82, 120, 200, 223, 255, 283, 297, 375, II, 15, 170, 185-191, 192, 224.

64) Cûzekânî, *Ebâul*, I, 57.

kaffî'nin isnadında bulunduğu bir hadis hakkında Cûzekânî'nin bâtil demesini şu şekilde eleştirir:

Onun hadis hakkında batıl demesi reddedilir. Çünkü Ebû Bekir el-Hüzelî *hadis uydurmakla (bi'l-vad'i)* tavsif edilmemiştir. Senesinde bir râvî ziyâdesi de olsa Saîd b. Beşîr ona bu hadiste muvafakat etmiştir. O halde metin olsa olsa zayıftır. Dolayısıyla onun hadis hakkında *mevzû* hükmünü vermesi (*hukmü-hû aleyhi bi'l-vad'i*) reddedilir⁶⁵.

İbn Hacer'in, hadisin uydurma olmadığını iddia ederken aynı eylem için ilkinde batıl ikincisinde *mevzû* kelimesini tercih etmesi ona göre bu istihlâhların birbirinin yerine kullanılabilmesine işaret etmektedir. Yukarıda zikredilen muhaddisler dışında batıl ve *mevzû* kavramlarının yan yana kullanan başka âlimler de mevcuttur⁶⁶.

Öte yandan, genel olarak zayıf hadisler için kullanılan terimlerin, bazen *mevzû* hadisleri belirlemek için tercih edildiği ileri sürülmektedir. Nitekim, Abdulfettah Ebû Gudde, "Lâ asle lehû", "Lâ yasihhu" veya "Lâ yu'rafû" gibi terimlerle hadisin *mevzû* olduğuna işaret edilebileceğini delilleriyle göstermiştir⁶⁷.

Sonuçta, söyleyeninin uydurma eylemini kasten yaptığını büyük oranda gösteren *mevzû*, muhtalak istihlâhlarının dışında, aynı ya da yakın manaya delâlet eden birçok terimin kullanıldığı görülmektedir. Ancak sadece bu terimlere bakarak, hadisten sorumlu tutulan râvîlerin, bu işi kasten mi yoksa hatâ sonucu mu yaptıkların belirlemek de, pek mümkün gözükmemektedir.

O halde, sadece eleştirilen hadis hakkında zikredilen terimlerle yetinilmeyip, söz konusu hadisten sorumlu tutulan râvînin de yalan söylediği, âlimler tarafından tespit edilmiş olmalıdır. Başka bir deyişle yalan söylediği belirlenen bir râvînin, yukarıda zikredilen terimlerle zikredilen hadisleri ve isnadları veri olarak kullanılabilir. Ancak, yalnızca râvîleri belirlerken de bazı kullanımlara dikkat edilmesi gerekmektedir.

b. Yalancı Râvîlere Delâlet Eden Terimler

Hadis tarihinde, râvînin yalancı olduğuna ve hadis uydurma işini kasten yaptığını ifâde etmek için "vaddâ", "deccâl" veya "Hadis uydururdu" gibi terim ve cümleler kullanılmıştır. Bununla birlikte, zayıf râvîleri inceleyen eserlerde görülen bazı terim ve ifâdeler, *mevzû* hadislerle yakından ilgili olmasına rağmen, her zaman, râvînin bu işi kasten yaptığını delâlet etmeyebilir.

Örneğin, İbn Hibbân'ın sık sık kullandığı, "Yervî'l-mevzûat ani'l-esbât/Sika kimse-ler adına *mevzû* hadisler naklediyor"⁶⁸ şeklindeki ifâdeler, bazen, söz konusu şahsın bu işi kasten yaptığını delalet etmektedir. Nitekim müellif, bazı kereler, "Sanki o bu işleri

65) İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, İhyâü't-türâsi'l-Arabî, Beyrût 1328, II, 500.

66) İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 40; II, 88; VI, 303; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 281; VIII, 25; a.mf., *Lisân*, IV, 349; V, 73; VI, 236.

67) Sırasıyla bkz. Aliyyü'l-kârî, *el-Masnû fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû* (thk: Abdulfettâh Ebû Gudde), Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, IV, Baskı, 1404/1984, s. 20, 27, 40 -Muhakkikin mukaddimesi-.

68) bkz. İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 302, 346, 368, 369, 439 vd.

kasten yapıyordu”⁶⁹, “Kalbim onun bu işleri kasten yaptığına meylediyor”⁷⁰ diyerek râvinin durumunu belirtmiştir. Fakat, yukarıda zikredilen ifadeyle râvinin hata sonucu bu şekilde davrandığını gösteren açık kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela o, İsâ b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib’i şu şekilde tanıtır:

Baba ve dedeleri adına mevzû şeyler nakletti. Onun hadisleriyle delil getirmek helal değildir. Sanki o, vehimde bulunup hata yapmış ve ecdadından mevzû şeyler rivâyet etmiştir⁷¹.

Ayrıca İbn Hibbân, meşhur bir râvî olan Abdülazîz b. Ebî Revvâd’ın da kasten değil de hata sonucu mevzû hadisler naklettiğini ileri sürmektedir⁷². Anlaşılan o ki, “Falan adına mevzu hadis rivâyet etti” şeklindeki ifadelerle bazen söz konusu râvinin kasten bu işi yaptığı anlatılmak istemiş bazen de onun hata sonucu, sözgelimi kitapları arasına soğuşturulan mevzû bir hadisi bilemeden naklettiği ifade edilmiştir⁷³.

Öte yandan bir râvinin yalancı olduğunu anlatan “kezzâb” ifadesiyle, cerhedilen râvinin yalan söylediği değil de hata yaptığı ifade edilmiş olabilir, denmektedir. Zira “kezebe” fiilinin anlamları arasında “hata etti” manası da bulunmaktadır⁷⁴. Her ne kadar kezzâb ifadesinde, lugat olarak hata etme anlamı bulunsa da muhaddislerin örfünde söz konusu terim, kasten yalan söyleyen râviler için kullanılmıştır. Dolayısıyla, söz konusu cerhin mutlak olarak kullanıldığı râvinin, kasten yalan söylediği anlaşılır. Bu terimle, hatanın kastedilmiş olması için karine gereklidir⁷⁵.

Sonuçta, mevzû isnadlardan elde edilen veriler dikkate alınırken, ilgili isnad için mevzû denilmiş olmasıyla iktifâ edilmemeli, “veddâ”, “deccâl”, “yedâu’l-hadîs”, “kezzâb” gibi ifadelerle yalancı olduğu tespit edilen râvilerin, uydurma olduğu belirlenen⁷⁶ isnadları dikkate alınmalıdır.

3. Mevzû İsnadları İçeren Eserler

Mevzû hadis ve isnadların derlenebileceği başlıca iki tür eser bulunmaktadır. Birincisi, mevzû hadisleri içeren Mevzûât türü eserler, ikincisi ise yalancı ve zayıf râvileri sıralayan ricâl kitaplarıdır.

69) İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 215.

70) İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 387.

71) İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 103.

72) İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 119.

73) İbn Hibbân, Abîde b. Hassân tercemesinde şöyle der: “Abîde, sika kimseler adına mevzû hadisler rivâyet ediyordu. Biz ondan yaklaşık yüz civârında hadis yazdık ki bunların tamamı mevzuydu. Ama o, bu işi kasten mi yapıyor yoksa rivâyetleri arasına hadisler soğuşturuldu da [udhile aleyhi] bunları mı rivâyet ediyor, bilemiyorum” (İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 181).

74) Suyûtî, *Tedrib*, I, 306; Tahânevî, *Kavâidü’l-tahdîs fi ulûmi’l-hadîs* (thk: Abdulfettâh Ebû Gudde), *Mektebetü’l-matbûati’l-İslamiyye*, Halep, II, Baskı, 1392/1972, s. 170 -Muhakkikin notu-.

75) Sanânî, *Tavdihü’l-efkâr*, I, 348.

76) Yalancı olduğu tespit edilen bir râvinin bütün rivâyetlerinin mevzû olmayacağı düşüncesi için bkz. Zerkeşi, *Nüket*, II, 265.

Mevzû hadis veya isnad denildiğinde ilk akla gelebilecek bir tür olan Mevzûat türü eserler, mevzû hadis ve isnadların toplanabileceği eserler görüntüsü vermesine rağmen, aslında yalancı ve zayıf râvîleri inceleyen kitaplar onlara göre daha fazla avantajlıdır. Çünkü yalancı râvîleri inceleyen eserler arasında İbn Hibbân el-Büstî'nin (v. 354/965) *Kitâbü'l-Mecrûhîn*'i ve İbn Adî'nin (ö. 360/970) *el-Kâmil*'i gibi rivâyet asrına oldukça yakın olan eserler mütedâvil olmasına rağmen, mevzû hadisleri, ilk harfine ya da konusuna göre tasnif edilen mevzûat kitapları daha geç tarihlerde yazılmıştır. Nitekim bu konuda müstakil çalışması bulunan M. Yaşar Kaşdemir'in mevzû hadisler sahasında yer verdiği ilk kitap Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin (v. 507/1113) *Tezkirâtü'l-mevzûât*'ıdır ki⁷⁷, aslında bu eser, İbn Hibbân'ın *Kitâbü'l-Mecrûhîn*'inde geçen hadislerin ilk harflerine göre tertib edilmiş halidir⁷⁸. Aynı müellif, *Zehîratü'l-huffâz* ismiyle de İbn Adî'nin *Kâmil*'inde geçen hadisleri aynı şekilde sıralamıştır⁷⁹. Makdisî'den sonra Cûzekânî (v. 543/1148), *el-Ebâtil ve'l-menâkir* adlı eseri ile dikkat çekmekte, daha sonra da alanının en meşhur eseri olan İbnü'l-Cevzî'nin (v. 597/1200) *el-Mevzûat*'ı görülmektedir.

Ayrıca Mevzûat türü eserler -müelliflerinin görüşlerine göre- metni uydurma olmayan hadislere yer vermedikleri için, bu kitaplarda sahih bir hadise eklenen mevzû isnadlar bulunmaz. Bununla birlikte, zayıf ve yalancı râvîleri inceleyen kitaplarda hadis sahih olmakla birlikte isnadı mevzû olan rivâyetler dikkat çekmektedir⁸⁰.

Konularına göre düzenlenen mevzûat türü eserlerde, genel olarak, müellifler, bir hadisi naklettikten sonra hadisin uydurulmasından kimin sorumlu olduğuna işaret eden ifâdeler kaydetmişlerdir. Meselâ İbnü'l-Cevzî, Allah'ın en çok kızdığı dilin Farsça olduğunu belirten bir hadisi naklettikten sonra söz konusu hadisin İsmâil b. Ziyâd tarafından uydurulduğunu söylemiş, sonrasında da adı geçen râvî hakkında İbn Hibbân'ın "deccâl", Dârekutnî'nin ise "kezzâb, metrûk" ifadelerini nakletmiştir⁸¹. Ancak bazen bu tür eserlerde müelliflerin ifadelerinden söz konusu hadisin uydurulmasından hangi râvînin sorumlu tutulduğu anlaşılmayabilir. Örneğin, Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin halife olacağını belirten uydurma bir hadisi kimin uydurabileceği hakkında İbnü'l-Cevzî şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Bu hadis mevzûdur. İsnadında Hakîm b. Cübeyr bulunmaktadır. Onun hakkında Yahyâ 'Bir şey değil', Sa'dî 'kezzâb', Ukaylî ise 'vâhî'l-hadîs' değerlendirilmesinde bulunmuştur. İsnadda yer alan Hasan ve Esbağ da meçhul râvilerdir. Onlar sadece bu hadisle bilinirler. İsnadda ayrıca Muhammed b. Humeyp

77) M. Yaşar Kaşdemir, *Mevzû Hadisler*, s. 138. krş. Makdisî, *Kitâbü Tezkirâtü'l-mevzûât* (nşr: Muhammed Emîn el-Hâncî), Matbaatü's-saâde, Mısır, I. Baskı, 1323.

78) Nitekim söz konusu kitap daha sonra, *Tezkirâtü'l-huffâz etrâfî ehâdîsi Kitâbü'l-Mecrûhîne li-İbn Hibbân* (-thk: Hamdî Abdülmecîd b. İsmâil es-Selefi- Dârü's-semî, Riyad, 1415/1994), ismiyle basılmıştır.

79) Makdisî, *Zehîratü'l-huffâzi'l-muharrec alâ'l-hurûfi'l-elfâz (ez-Zehîra fi'l-ehâdîsi'd-daife ve'l-mavdüa/tertibü ehâdîsi'l-Kâmil fi terâcîmi'd-duafâ ve ileli'l-hadîs)*, thk: Abdurrahman b. Abdulcabbar el-Feryevâi, Dârü's-selef, Riyad, 1416/1996.

80) bkz. İbn Adî, *Kâmil*, I, 204 (La tukbelü selâtün bi-gayri tahûrin.../abdestsiz olarak kılınan namaz kabul değildir... -Hadis bu isnadla batıldır). Bu hadis için bkz. Müslim, "Taharet", 2.

81) İbnü'l-Cevzî, *Mevzûat*, I, 111.

vardır. Ebû Zür'a ve İbn Vâre onu tekzip etmiş, İbn Hibbân ise onun için 'Sika kimselerden tek başına maktûb rivâyetlerde bulundu' demiştir⁸².

Mevzûât türü eserlerdeki bu yapıya karşılık, yalancı ve zayıf râvîleri inceleyen kitaplarda, müellif mevzû bir hadisin uydurulmasından hangi râvîyi sorumlu tutuyorsa, söz konusu hadisi o râvînin biyografisinde zikrettiğinden, yazarın kanaati daha net olarak ortaya çıkmaktadır. Gerçi, yazarın tercihi kaçınılmaz olarak bir sorunu da beraberinde getirmiştir. Çünkü, bazen, onlar uydurma eylemini yanlış kişilere atfetmekle suçlanmışlardır. Nitekim İbn Adî, Abdülaziz b. Ebî Revvad'ın biyografisinde uydurma bir rivâyete yer verince Zehebi (v. 748/1347), *el-Kâmil*'i alanında en güzel kitaplardan biri olarak görmesine rağmen⁸³ şu itirazı yapar:

İşte bu İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inin kusurlarından biridir. Bir adamın biyografisinde, onun kesinlikle nakletmediği batıl bir habere yer veriyor. Halbuki bu haber ondan sonra uydurulmuştur⁸⁴.

Benzer bir uyarı, Mücâlid b. Ebî Reşîd biyografisinde Buhârî'ye (v. 256/870) karşı yapılmaktadır. Buhârî, Mücâlid'in biyografisinde Hz. Peygamber'in kızının, aslında Mansûre olan isminin, Allah'ın emriyle Fâtuma olarak değiştirilmesine dair mevzû bir hadise yer verince Zehebi şöyle der:

Bu apaçık bir yalandır. Çünkü, Fatıma bi'setten önce doğmuştur. Bu hadisin Mücâlid'in biyografisinde zikredilmesi doğru değildir⁸⁵.

Ona göre bu haber, Mücâlid'ten sonra yaşayan Abdullah b. Cerîr tarafından uydurulmuştur⁸⁶. Dolayısıyla, mevzû isnadlar belirlenirken mutekaddimûn ve müteahhirûn eserlerinden en az bir kaçının mukayese edilmesi gerekmektedir.

Öte yandan yalancı ve zayıf râvîleri inceleyen eserlerde de biyografisi verilen râvî hakkında, yalancılıkla suçlanmaksızın "Falan 'mechûl'dür, rivâyet ettiği haber de 'bâtıl'dır" ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir⁸⁷. Anlaşılan o ki, müellifler, metnin "mevzû" olmasından yola çıkarak söz konusu hadisin isnadında onu uydurmaktan sorumlu tutabilecekleri en muhtemel râvîyi araştırmışlardır⁸⁸. Bu durum, ilgili râvînin, bu-

82) İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 372.

83) Zehebî, *Mizân*, I, 112.

84) Zehebî, *Mizân*, IV, 364.

85) Zehebî, *Mizân*, VI, 24. krş: *Mizân*, IV, 72.

86) Zehebî, *Mizân*, VI, 24. krş: *Mizân*, IV, 72.

87) bkz. İbn Hacer, *Lisân*, II, 42, 122 (Ca'fer b. Muhammed el-Horasânî'nin biyografisi), II, 318 (Ebû Ali Hüseyin el-Hâşimî'nin biyografisi), II, 507 (Zeyd b. Saîd el-Vâsîfî'nin biyografisi), III, 112 (Süleyman b. Amr el-Ensârî'nin biyografisi). Bu listeyi uzatmak mümkündür.

88) Hasan b. Mekki'nin, *Lisânü'l-Mizân*'da zikredilen biyografisi, bu durumun güzel bir örneğini teşkil etmektedir: "Hasan b. Mekki: *Târîhu Bağdâd*'da sahîh isnadla Süfyân b. Uyeyne'den 'bâtıl' bir hadis rivâyet etti. Ondan da bu hadisi 'sadûk' bir râvî olan Muhammed b. İshâk es-Saffâr aldı. İbnü'l-Cevzî, *Tahkîk* adlı eserinde bu râvî için 'mechûl', 'kim olduğu bilinmiyor' demektir. Aynı şekilde, o, *Mevzûât* adlı kitabında da söz konusu hadisi rivâyet ettikten sonra aynı değerlendirmeyi zikretmiştir. Hatîb, Muhammed b. İshâk es-Saffâr'ın biyografisinde bu hadisi zikretmiş ve Dârekutnî'nin, Muhammed b. İshâk'ı 'sika' saydığını belirtmiştir. O halde, bu hadisin sorumluluğu Hasan b. Mekki'ye ait olmaktadır" (İbn Hacer, *Lisân*, II, 257).

nu kasten mi yoksa hatayla mı rivâyet ettiği konusunda bize açık bir bilgi vermediğinden isnad değerlendirmelerine alınmamalıdır.

Sonuç

Mevzû hadisler, zikredilen kanalla sözün atfedildiği şahıs veya dönem hakkında herhangi bir bilgi sunmadığı için bu tür rivâyetler muhaddisler nazarında bir değer taşımamaktadır. Bununla birlikte onlar, mevzû olduğunu tespit ettikleri rivâyetleri kaydetmiş bu eylemi yapan şahısları da en ağır ifadelerle cerhetmişlerdir. Tespit edilen mevzû hadisler ve isnadlarıyla, o gün aslında, nakledilen hadislerin korunması amaçlanmış olsa da, günümüzde bu durum bizler için daha zengin bir malzeme arz etmektedir. Zira mevzû rivâyetler aynı zamanda, uydurulduğu dönemin fikrî, siyâsî ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Benzer şekilde, yalancı râvîlerin, uydurma rivâyetlerini kaynağına atfederken, kullandıkları isnadlar da, isnadın tarihî seyri, cerh ve ta'diliminin gelişimi hakkında bir fikir vermektedir. Toplumdaki yalancı râvîlerin, mevzû rivâyetlerini kabul ettirebilmek için yaşadıkları devrin genel geçer kurallarını da yerine getirmek zorunda kaldıkları fikri kabul edilirse, onların isnad kullanımındaki eğilimleri dönemin yapısı hakkında bize önemli bilgiler verecektir. Nitekim bu tür isnadlar güncel bazı tartışmalar da dahil olmak üzere, sistematik olarak cerh ve ta'dil'in başlangıcı, tabaka ve bölge olarak yalancı râvîlerin dağılımı, tercih edilen isnad çeşitleri gibi konularda önemli veriler sunmaktadır.

Bununla birlikte, mevzû isnadlardan elde edilen verilerde gerek yalancı râvîlerin gerekse uydurma rivâyetlerin tespiti sırasında bazı sorunlar dikkat çekmektedir. Yalancı râvîleri belirlerken, cerh ve ta'dil alimlerinin bir râvî hakkında, bazen, birbirine zıt terimler kullanması ya da zikredilen hadisin hükmüyle ilgili terimlerde farklı görüşlerin ileri sürülmesi bu konudaki önemli problemlerdir. Fakat bu sorunları aşabilmek için bazı önlemlerin alınması da mümkündür. Şöyle ki, bu çalışmada hadis uyduran râvîlerin isnad kullanım bakımından eğilimleri dikkate alındığından, dolayısıyla da yalan söyleyen yani bu işi kasten yapan râvîlerin araştırılması hedeflendiğinden onlar hakkında, "vaddâ", "deccâl", "kezzâb" ve benzeri terimlerin kullanılması ya da "Hadis uydururdu", "Yalan söylerdi" gibi râvinin bu işi bilerek yaptığına delâlet eden cerh lafızlarının bulunmasına dikkat edilmesi gerekir. Bir râvî münekkit alimler tarafından yalan nispet edilse bile, onu ta'dil eden ifadeler de varsa, bu gibi râvîlerin isnadları dikkate alınmamalıdır. Ayrıca, yalancı olduğu tespit edilen bir râvinin bütün rivâyetleri "mevzû" olmayacağı gerekçesiyle, sadece uydurma olduğu anlaşılanların değerlendirilmesi uygun gözükmektedir.

Zayıf ve mevzû hadisleri râvîlerini esas alarak inceleyen İbn Hibbân ve İbn Adî'nin kitapları rivâyet asrına yakınlığı sebebiyle mevzû isnadların elde edilebileceği uygun bir zemin olarak kabul edilebilir. Ancak söz konusu müelliflerin değerlendirmelerinde çeşitli hataların olabileceği düşüncesiyle, Zehebî ve İbn Hacer'in eserleri gibi aynı alanda yapılmış mutahhirûn dönem çalışmaları da dikkate alınmalıdır.